УДК 006.72

Г.Р. Хөсәенова

ТЕЛ ГАЛИМЕ ҮЗБӘК БАЙЧУРА ТУПЛАНМАСЫНДА ШӘХЕС ҺӘМ ЧОР ЯЗМЫШЫ

В этой статье освещается биография и научная деятельность лингвиста Узбека Байчуры, внесшего неоценимый вклад в изучение языкознания. Автор многочисленных научных трудов по экспериментальной фонетике татарского языка, тюркологии, финно-угроведению, алтаистике. Основным источником при написании статьи послужили архивные материалы, хранящиеся в Национальной библиотеке Республики Татарстан – в фонде Узбека Байчуры. В этой коллекции, созданной в 1996 году, наряду с личными документами, письмами и научными трудами ученого, хранятся и воспоминания, касающиеся его семьи. Автор, отчасти, останавливается и на жизнеописаниях этих личностей, подчеркивая ценность их активной деятельности в начале XX века.

Ключевые слова: коллекция, архивные документы, тюркология, алтаистика, финно-угроведение, фонетика.

This article highlights the biography and scientific activity of the linguist Uzbek Baychura, who made an invaluable contribution to the study of linguistics. Author of numerous scientific works on experimental phonetics of tatar language, turkology, tinno-ugric studies, altaic studies. The main source for writing the article was archival materials stored in the National Library of the Republic of Tatarstan – the Uzbek Baichura foundation. This collection created in 1996, along with personal documents, letters and scientific works of the scientist also contains memories concerning his family. The author, in part, dwells on the biographies of these personalities, emphasizing the value of their active activity at the beginning of the XX century.

Keywords: collection, archival documents, turkology, altaic studies, finno-ugric studies, phonetics.

1997 елда Татарстан Республикасы Милли китапханәсендә 527 китап һәм архив документларыннан торган Ү. Байчура фонды булдырылды. Аның хронологик чикләре 1879–1996 еллар аралыгын колачлый. Тупланманың нигезен тел гыйлеме, телләр тарихы, тюркология, фин-угор, алтаистика буенча фәнни хезмәтләр, XX гасыр башыннан алып 1990 елларга кадәр төрле телләрдәге сүзлекләр тәшкил итә. Документларның яртысы рус телендә, шулай да БДБ халыклары һәм төрек, фарсы, немец, инглиз телләрендә дөнья күргән сирәк басмалар да бар.

Фондның Ү. Байчура исеме белән аталып йөртелүе шартлы. Асылда, аны фәнни материаллардан тыш бер-берсенә гаилә җепләре белән бәйләнгән өч шәхеснең архив материаллары тәшкил итә. Болар – тел галиме Үзбәк Байчура үзе, аның әтисе һәм әнисе – талантлы татар журналисты Шәриф Хөсәен улы Байчура, татар хатын-кызлары арасында беренче акушер Әминә Вәлиулла кызы Алимбәк. Өчесе

өч өлкәдә хезмәт куйсалар да, бу гаиләне якты киләчәккә өмет белән карау, уртак омтылышлар берләштерә. Архив документлары белән танышу, аларны өйрәнү процессында укучыда ватан тарихын үзенчә күзаллау барлыкка килә.

Ү. Байчура коллекциясендә сакланган материалларны берничә зур төркемгә бүлеп карарга мөмкин:

1. Шәриф Байчураның тормыш юлы һәм эшчәнлеген яктырткан истәлекләр.

2. Үзбәк Байчураның тел гыйлеменә бәйле хезмәтләре.

3. Әминә Алимбәкның шәхси һәм медицина өлкәсенә караган материаллары.

4. Хатлар.

5. Байчуриннар гаиләсенә кагылышлы рәсми документлар.

Әлеге мәкалә нәкъ менә икенче төркем – Ү. Байчураның фондта сакланган тел гыйлеменә бәйле материалларын, ә аннан да элек, галимнең тормыш юлын һәм фәнни эшчәнлеген бәян итүгә нигезләнер.

Үзбәк Шәриф улы Байчура – татар теленең эксперименталь фонетикасы, төрки, фин-угор, алтай телләрен өйрәнү буенча язылган күпсанлы хезмәтләр авторы. Галимнең үзе сайлаган фәнни тармакта яхшы белгеч булуын аның фәнни мәкаләләре, илебез һәм чит ил галимнәренең кандидатлык һәм докторлык диссертацияләренә карата язылган югары бәяләмәләре билгели.

Үзбәк Шәриф улы Байчура 1923 елның 6 гыйнварында Казан шәһәрендә талантлы, коммунистик идеяләр белән «янып» яшәгән танылган татар журналисты Шәриф Байчура һәм беренче татар хатын-кыз табибә Әминә Алимбәк гаиләсендә дөньяга килә. Галим, үзенең бер кыскача автобиографик очеркында: «Мин татар мәдәнияте, әдәбияты белән яхшы таныш булган туганнарым арасында үстем, шул сәбәпле, мәктәпкә кергәнче фәкать татар телендә генә сөйләшә белә идем», – дип яза [Автобиография, 795 Т]. Шулай да алга таба рус телендә сөйләшү ихтыяҗы туачагын истә тотып, Үзбәкне якыннары рус мәктәбенә укырга бирәләр.

Укуда зур уңышларга ирешеп килгән малайга тормышының башлангыч этабында ук шактый авырлыклар белән очрашырга туры килә. Әнисе Әминә Үзбәкне әтисе тәрбиясендә калдырып, үзен тулысынча җәмәгать эшләренә багышлый, шул рәвешле гаилә таркала. Бүгенге күзлектән караганда, яшь ананың гаиләсен карьера үсеше юлында корбан итүе аңлашылып та бетми кебек. Шулай да әгәр XX гасыр башындагы вазгыятькә, яшьләрнең бу чордагы рухи кыйммәтләренә, максатларына күз салсаң, гаҗәпләнерлек тә түгел. Укуын тәмамлап, табиб дипломы алган Әминә 1935 елда СССР Сәламәтлек саклау халык комиссариаты тәкъдиме белән Согуд Гарәбстаны короле сараенда докторлык вазифасын үтәү өчен, ике елга килешү төзеп, шул илгә китә. Алимбәк бурычын тиешле югарылыкта үти, аннан бик канәгать булалар. Ләкин бер ел ярым эшләгәннән соң, табибә авырый башлый. 1937 елның җәендә аны Мәскәүгә кайтарып, Кремль больницасына

урнаштыралар. Биредә бер елдан артык дәваланганнан соң, 1938 елның сентябрь башында Кырымга, Евпаториядәге Сематко ял йортына җибәрәләр. Биредә хәле кинәт авыраеп китеп, ул шул елның 15 сентябрендә вафат була. Архив документлары арасында Алимбәкнең отчет доклады, мактау грамоталары, аттестат, брошюралар, фоторәсемнәре саклана. Әминә Алимбәк читтә яшәсә дә, Байчуриннар гаиләсе белән һәрвакыт бәйләнештә була, моның шулай икәнлеген фондта Әминәнең Үзбәккә һәм Шәрифкә юллаган күпсанлы хатлары раслый.

Шәриф Байчураның да тормыш юлы шактый катлаулы була. Совет хакимияте урнаштыру, колхозлаштыру эшләрендә актив катнашуына карамастан, дәүләт тарафыннан «халык дошманы» булуда гаепләнеп, ике тапкыр партиядән чыгарыла. 1933 елда булган репрессиясенең сәбәбе – Татиздат җитәкчеләренең «намуссыз» гамәлләренә игътибарсызлык күрсәтүдә булса, икенчесе – Сталин сәясәтен тиешенчә хөрмәт итеп бетермәү белән аңлатыла.Ү. Байчура бу вакыйгаларны: «Әти кайда гына эшкә урнашып караса да, аннан куыла килде, шул рәвешле, ун ел дәвамында эшсез яшәде. Ачлыктан михнәт чиккән вакытта туганнарыбыз, бигрәк тә этиемнең сеңлесе ярдәм итмәгән булса, без исән кала да алмаган булыр идек», – дип искә ала.

Байчура тупланмасында Шәриф Байчураның нәселе, туып үскән Ташкичү һәм Бәбки (хәзерге Татарстан Республикасының Буа районы) авыллары турында тарихи мәгълүматлар сакланган. Журналист язганча, татарлар (бигрәк тә дин әһелләре) татар телен генә түгел, рус телен дә яхшы белгәннәр. Татарлар һәм руслар бергә катышып яшәгән бу авылда һәрвакыт үзара хөрмәт өстенлек иткән, һәр ике халык та бер-берсенең йолаларына ихтирам белән караган. Бу материаллар укучыларга революциягә кадәрге татар һәм рус авылларының тормышын күзалларга мөмкинлек бирә.

Ш. Байчура материалларын берничә төркемгә бүлеп карарга мөмкин:

1. Туган авыл һәм нәсел тарихы.
2. Татар әдәби теленә караган тәрҗемәләр һәм тәнкыйди хезмәтләр.
3. Революция, Гражданнар сугышы һәм колхозлашу темасына караган мәкаләләр.
4. XX гасыр башының танылган шәхесләре һәм революционерлары турында материаллар (И.В. Сталин, В.И. Ленин, М. Вахитов, Н. Тюрякулов, К. Хайруллин).
5. Ул чорның шагыйрьләре, язучылары, драматурглары, җәмәгать эшлекләре белән бәйле истәлекләр (Г. Тукай, Г. Ибраһимов, М. Җәлил, Ф. Әмирхан һ.б.).

Янәдән галимнең тормыш юлына кайтыйк. Ачлык, яртылаш ятимлек михнәтен күреп үскән Үзбәк, 1940 елда мәктәпне тәмамамлап, университетка укырга керә. Кечкенәдән аң-белемгә омтылышы гаять көчле булган үсмер бер үк вакытта диярлек ике югары уку йортын – Казан хокук институтын (1942–1948) һәм Казан педагогика

институтының чит телләр факультетын (1945–1949) тәмамлый. Фән дөньясына омтылыш моның белән генә төгәлләнми – Ү. Байчура Мәскәүдә СССР Фәннәр академиясе Тел белеме институтына аспирантурага укырга керә. Фәнни җитәкчесе итеп танылган галим Е.В. Севортян билгеләнә. Егет ике белгечлек буенча белем ала, беренчесе эсперименталь фонетика булса, икенчесе – тюркология фәне. Ә кандидатлык диссертациясен «Гласные татарского литературного языка в свете экспериментальных данных» дигән темага яза һәм 1966 елда уңышлы гына яклый.

1954–1959 елларда Казан университетында эшләү дәверендә Ү. Байчура ике дистәгә якын тел һәм диалектка караган экспериментал ь фонетика материалларын җыя, татар, чуваш, башкорт, удмурт, тува телләре буенча тикшерүләр үткәрә. Галим башкарган экспериментларның нәтиҗәләре Уфа, Чабаксар, Ленинград, Будапешт, Таллин шәһәрләрендә фәнни мәкалә рәвешендә басылып чыга [Онер].

Тел гыйлеме өлкәсендә күп көч куеп килгән Ү. Байчура 1959 елда эштән җибәрелә. Озакламый галим СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтында лексикография-терминология бүлегенә эшкә урнаша. Биредә эшләү дәверендә Байчура сүзлекләр әзерләү һәм редакцияләү белән шөгыльләнә, «Звуковой строй татарского языка в связи с некоторыми другими тюркскими и финноугорскими языками» темасына докторлык диссертациясен тәмамлый.

Галимнең төрки һәм фин-угор телләре фонетикасын өйрәнүгә нигезләнгән докторлык хезмәте фәнни тикшерену процессында шактый гына каршылыкларга очрый. Шуларның берсе – тәҗрибәләр үткәрү өчен Казандагы эксперименталь лабораториянең мөмкинлекләре чикләнгән булу. Фонетист тәҗрибәләрен Ленинград дәүләт университетының Эксперименталь фонетика лабораториясендә һәм Мәскәү дәүләт чит телләр педагогика институтында В.А. Артемов лабораториясендә башкара.

Коллекциядә Ү. Байчураның кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре, «Классификация звуков», «О словесном ударении в алтайских языках», «Инструментальные данные об ударении и интонации в алтайских языках», «К вопросу о фонетической структуре слова в алтайских языках», «О слоговой структуре слова в алтайских языках сравнительно с уральскими и индоевропейскими по статистическим и инструментальным данным», «Замечания по лексикографии и лексикологии татарских диалектов», «О принципах изучения диалектальной лексики» дип исемләнгән хезмәтләр, тәҗрибәләр вакытында ясалган ренгентограммалар, рәсми хатлар, илебез һәм чит ил галимнәре Б.А. Серебренников (Мәскәү), А.К. Боровков (СССР ФА, Ленинград), Е.В. Севортян (СССР ФА, Мәскәү); доктор С. Висоцкий (СССР ФА, Мәскәү), М.Ш. Ширалиев (Баку), Ш. Хаттори (Токио), Фокос Фукс (Будапешт), Богуслав Гала (Прага), П.А. Аристе (Таллин) тарафыннан язылган төрле телләрдәге бәяләмәләр урын алган.

1972 елда Ү. Байчура фәнни эшчәнлеген дөрес юнәлештә дәвам итү максатыннан Ленинградта күчеп китә һәм телләрне экспериментале методлар белән тикшерә. Аның бу чорда чыккан иң әһәмиятле хезмәтләре түбәндәгеләр: «Татар теленең кайбер фонетик үзенчәлекләре» [Байчура, 1963, б. 127–140], «Әдәби телебез һәм яңа лингвистик ысуллар» [Байчура, 1969, б. 145–151], «К вопросу о характере словесного ударения в чувашском языке» [Байчура, 1963, с. 41–57], «Инструментально-фонетические данные относительно интонации и словесного ударения в тюркских языках» [Байчура, 1967, s. 147–167], «Некоторые экспериментальные данные о мелодике речи и словесного ударения в уйгурском языке» [Байчура, 1971, с. 42–61].

Үзе эшләгән өлкәнең чын остасы яңа җирлектә дә сынатмый – галим Ленинградта тел белеме институтында эшләгән елларда 28 хезмәт яза. Аларда галимнең төп белгечлеге булган экспериментале фонетика методологиясеннән башлап, төрки телләрнең һәм башка алтай телләренең фонетик проблемалары, бу телләрдә терминологияне кору, һинд-европа һәм урал-алтай телләрендә килеш һәм басым проблемаларына бәйле темаларда эшләгәне күренә. Инглиз һәм немец телләрен яхшы белгән белгеч чит ил галимнәре белән элемтәдә тора, төрле гыйльми конференцияләргә чакырыла.

1967 елда Прагада узган Халыкара конференциягә барырга рөхсәт булмаса да, аның чыгышы басылып чыга [Байчура, 1967, s. 145–147]. 1969 елда алтайчылар тарфыннан уздырылган XII Халыкара конференциягә (PIAC) шулай ук аңа катнашырга рөхсәт итмиләр, фәкать мәкаләсе генә дөнья күрә [Байчура, 1974, s. 77–87].

Ү. Байчура 1971 елның 26 мартында эштән китәргә мәҗбүр була. Фәнни эшчәнлеге чит илләрнең һәм СССРның абруйлы галимнәре тарафыннан хупланса да, ул үзенә карата кылынган гаделсезлекләрне, аяк чалуларны этисенең халык дошманы булып исәпләнүенә бәйләп аңлата. Сәламәтлеккә туймаган, хезмәттәшләре белән чагыштырганда шактый авыр шартларда яшәгән галимнең язмаларында әйләнә-тирәдәгеләрдән ризасызлык, тәнкыйди караш сизелә.

Ленинградка күчеп килгәч, Ү. Байчураның Көнчыгыш телләре белгече Мөнирә Газыйм кызы Сәләхетдинова белән тормыш коруы мәгълүм. Бу факт галимнең автобиографиясендә чагылыш тапмый, шулай да Казанда яшәп калган этисе Шәриф белән язышкан хатларда ачык күренә. Мөнирә Сәләхетдинованың фәнни кулъязма материаллары Байчура фондында саклана.

Гомерен тел фәненең иң авыр тармакларында көч куюга багышлаган Ү. Байчура, күпсанлы гыйльми хезмәтләр авторы буларак, шактый абруйлы, алыштырмас белгеч буларак күз алдына килеп баса. Бу – дөрес күзаллау. Әмма аның фәнгә керткән өлеше тиешенчә бәяләнде дип әйтү дөреслеккә туры килмәс иде. Шулай да үз вакытында күп тапкырлар эштән куылуга дучар булып, авырлыклар белән еш очрашкан галимнең шәхси һәм фәнни материаллары (шул

исәптән гаиләсенең дә) Татарстан Республикасы Милли китапханәсе фондларында саклану – аның өчен үзе бер дәрәҗә.

Әдәбият

Автобиография // Отдел рукописей и редких книг Национальной библиотеки Республики Татарстан. Ед. хр. 795-Т.

Байчура У.Ш. К вопросу о характере словесного ударения в чувашском языке (по материалам кимографических записей) // Тюркологические исследования. М.-Л., 1963. С. 41–57.

Байчура У.Ш. О слоговой структуре слова в алтайских языках сравнительно с уральскими и индоевропейскими по статическим и инструментальным данным // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker. Protokolband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 5. Berlin, 1974. С. 77–87.

Байчура У.Ш. Инструментально-фонетические данные относительно интонации и словесного ударения в тюркских языках // Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences. Prague, 1967 (1970). S. 145–147.

Байчура У.Ш. Некоторые экспериментальные данные о мелодике речи и словесного ударения в уйгурском языке // Структура и история тюркских языков. М., 1971. С. 42–61.

Байчура Ү.Ш. Әдәби телебез һәм яңа лингвистик ысуллар // Казан утлары, 1969. № 1. Б. 145–151.

Байчура Ү.Ш. Татар теленең кайбер фонетик үзенчәлекләре // СССР Фәннәр Акад. Казан фил. Тел, әдәбият һәм тарих институты хезмәтләре. Икенче китап. Казан, 1963. Б. 127–140.

Онер М. Знаменитый тюрколог – алтаист Узбек Байчура [Электронный ресурс]. URL: https://kpfu.ru/philology-culture/zhurnal-39tatarica39/svezhij-nomer/znamenityj-tjurkolog-altaist-uzbek-bajchura-72370.html (дата обращения: 01.10.2022).

Хөсәенова Гөлнирә Рәзиф кызы,
Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегенең II категорияле китапханәчесе